

Н.Ж. Тұрмахан^{ID*}, Д.С. Байгунаков^{ID}

Әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті, Алматы, Қазақстан
(E-mail: nurdau_99_99@mail.ru; dosbol_bs@mail.ru)

Батыс Қазақстан ерте сармат мәдениеті қалыптасуының кейбір мәселелері

Мақала Батыс Қазақстан аумағындағы ерте сармат мәдениетінің қалыптасуы мен дамуына арналған. Қазіргі уақытта деректік база айтарлықтай өсіп, бұл кезеңді жаңа деңгейде қарастыруға мүмкіндік береді. Авторлар мақалада мәдениеттің қалыптасуы және кезеңнен кезеңге өту процесіндегі сабақтастық мәселелерін талдауға байланысты мәселелерді қарастыруға баса назар аударған. Жаңа деректер негізінде, ерте сармат мәдениетінің қалыптасу кезеңі б.д.д. VI-IV ғасырларға жатқызылады. Соңғы жылдары сармат мәдениеті мәселесіне қатысты жұмыстардың көлемі артып, жүйелі сипат алды. Мақала аясында ерте сармат мәдениеті қалыптасуы мен дамуы туралы зерттеушілердің негізгі көзқарастарын қарастыру ұсынылады.

Кілт сөздер: сарматтар, Батыс Қазақстан, ерте сармат мәдениеті, қалыптасуы, жерлеу кешені, зерттелу тарихы, мерзімделуі, ерте көшпелілер мәдениеті, ерте темір дәуірі, археология.

Кіріспе

Ерте сармат мәдениетін ғылыми тұрғыдан зерттеу жұмыстары 150 жылдай уақытты қамтиды. Бұл тақырып бойынша осы кезге дейін археологиялық мәліметтердің ауқымды деректемелік қоры жинақталды. Археология тарихнамасында сармат мәдениеттері мен мәдени ошақтарына, хронологиясы мен мерзімделуіне, т.б. түйінді сауалдарына қатысты алуан түрлі тұжырымдамалар жасалып, тың көзқарастар мен пайымдаулар ұсынылды, көптеген мәселелер шешімін тапты. Алайда, ерте сармат мәдениетінің қалыптасып дамуына байланысты бірқатар түйіні түйіткіл мәселелер де кездеседі. Солардың бірі — ерте сармат мәдениетінің қалыптасуы мен даму мәселесі. Оның басталуы немесе алғашқы кезеңі негізінде Еуразия даласының солтүстік-батыс аумақтарындағы археологиялық ескерткіштері аясында қарастырылады.

Ең бірінші қазба жұмыстарын жүргізу XIX ғасыр соңғы ширегінде И.А. Кастанье, А.А. Аниховский, П.Д. Нефедов және тағы басқа зерттеушілер есімімен байланысты. Мысалы, И.А. Кастанье ерте сармат кезеңіне жататын Жаман-Қарғалы, Жаксы-Қарғалы және Бисоба қорымдары бойынша алғашқылардың бірі болып мәліметтер қалдырды [1]. Ресми түрде бұл ізденістерді сарматтанудағы алғашқы далалық зерттеулер ретінде бағалаған абзал. Кейінірек XX ғасыр басында Б.Н. Граков Мұғалжар мен Хромтау аудандарында ерте темір дәуірі кезеңіне жатқызылатын 4 обада қазба жұмыстарын жүргізді [2; 55-56]. Ал П.С. Рыков 1925-1927 жылдары Орал өзені оң жағалауында бірнеше обаларда қазба жұмыстарын ұйымдастырды [3]. Осылайша, сармат мәдениетіне қатысты алғашқы археологиялық мәліметтер жинақталып, зерттеудің жаңа бағыттары айқындалды. Аталған ізденістердің барлығы сарматтанудың негізін қалады.

XX ғасыр бірінші ширегінен бастап жүргізілген далалық ізденістерде ғылыми сипат мейлінше басым болды. Бұл бағыттағы ізденістерді М.И. Ростовцев және Б.Н. Граков, К.Ф. Смирнов, т.б. мамандар жүргізе алды. Есімдері аталып отырған зерттеушілер археологиялық мәліметтер негізінде татымды қорытындылар жасап, мәселеге кешенді түрде келгендігі аңғарылады. Дегенмен де далалық материалдардың көбеюі, XX ғасыр соңғы ширегінен бастап өлкелік зерттеулердің дамуы нәтижесінде жекелеген сауалдар бойынша бірқатар қарама-қайшы тұжырымдамалар қалыптасты.

Тәуелсіздік жылдарынан бастап археологиялық мәлімет қорының ұлғаюы, бұл мәселені зерттеушілер арасында жаңаша көзқараспен қарауға мүмкіндік берді. Қазіргі уақытта, деректемелік қор мен мәлімет көзінің артуы барысында кейбір сауалдарға қатысты жаңа көзқарастардың орныққандығы байқалады. Мұндай материалдар ерте сармат мәдениеті қалыптасып дамуындағы мәселелерді қайта қарауға мүмкіндік береді. Осыған байланысты мақалада сармат мәдениетінің алғашқы б.д.д. VI-IV ғасырлар аралығында дамуындағы негізгі ғалымдардың тұжырымдамалары мен көзқарастары жан-жақты қарастырылды. Мұның өзі зерттеудің негізгі мақсатын ерте сармат

* Хат-хабарға арналған автор. E-mail: nurdau_99_99@mail.ru

мәдениетіне қатысты зерттеушілердің теориялары мен гипотезаларын талдау, ретроспективті түрде мәдениеттің қалыптасып дамуын жалпылау мен жүйелеу деп белгілеп беріп отыр.

Зерттеу әдістері

Зерттеу жұмысын жүргізу барысында дәстүрлі археология, тарихнама және деректану ғылым салаларында қолданылатын әдіс-тәсілдер мен принциптерге, сонымен қатар өркениеттілік секілді ұстанымдарға ден қойылды. Сонымен қатар, көптеген авторлар ерте сармат мәдениеті теориялық жақтары ғылыми тұрғыда дискуссиялық сипатта қалып, толық шешімін таппағандығын көрсетеді. Осыған орай жұмысты жазу барысында жалпы ғылыми зерттеу әдістері: анализ, синтез, жүйелеу мен тарихи әдістер қолданылды. Нақтырақ келетін болсақ:

- анализ әдісі негізінде археологиялық ескерткіштерді ашу мен зерттеушілердің қорытындыларын қарастыруға мүмкіндік берді;

- ерте сармат мәдениетінің жалпы заңдылықтары мен нәтижелерін жалпылауда, зерттеушілер тұжырымдары мен қорытындыларын, қол жеткізген нәтижелері синтез әдісі арқылы анықталды;

- проблемалық хронологиялық әдіс ерте сармат мәдениеті қалыптасып дамуын ашып көрсету үшін, қарама-қайшы шешілмеген мәселесін нақтылау үшін қолданылды. Бұлардан өзге тарих ғылым салаларында қолданылатын бірқатар зерттеу әдістері (салыстырмалы-тарихи талдау, ретроспективті талдау, индукция, т.б.) ішінара пайдаланылды. Жұмыстың әдіснамалық негізін тарихилық пен шынайылық принциптері құрайды. Теориялық жағына ерте сармат мәдениетіне арналған зерттеушілердің тұжырымдамалары жатқызылады.

Сондай-ақ көтерілген тақырыпты қарастыру барысында отандық және шетелдік ғалымдардың сармат мәселесіне байланысты ғылыми монографиялары, диссертациялық жұмыстары мен мақалалары негізге алынды. Өз кезегінде дереккөздерін екі топқа бөліп қарастыруға болады. Біріншісі, зерттеу нысанына байланысты жүргізілген археологиялық қазба жұмыстары нәтижелері. Ал екіншісіне, сармат мәдениеті мәселесіне арналған арнайы басылымдар. Осы мағлұматтар негізінде ерте сармат мәдениетін зерттеуге қатысты бірқатар теориялық-методологиялық негіздер мен концептуалдық ойлар, әдістемелік мәліметтер қарастырылды. Бұл бағыттағы алғашқы еңбектер И.А. Кастаньенің зерттеу жұмысымен тікелей байланысты болып келеді. Себебі ең бірінші археологиялық қазба жұмыстары нәтижелері мен сармат мәдениеті мәселесі қозғалған болатын [1]. Зерттеуші өз заманындағы ғылыми-зерттеу әдістерімен шектелген еді. Сонымен қатар К.Ф. Смирновтың 1964 жылы жарық көрген «Савроматы. Ранняя история и культура сарматов» атты еңбегінде, алғашқы сармат мәдениетіне жатқызыталын археологиялық ескерткіштерді жүйеленген болатын [2]. Кейінгі зерттеу жұмысында жаңа археологиялық мәліметтермен жұмыс жасап, савромат-сармат мәдениеті көп компонентті өзгерістерді өткізгендігін айқындады [4]. Оның еңбегі кеңестік тарих ғылымындағы әдіснамаға негізделген еді. Тәуелсіздік жылдарында бірқатар ғалымдар (Гуцалов, т.б.) заманауи және пәнаралық әдістерге негізделген ғылыми еңбектер жариялады. Міне, осы тақілеттес іргелі еңбектерді қарастыру барысында жоғарыда айтылған ғалымдардың концептуалдық ойларына тарихнамалық жүйелеу жүргізілгендігін де айта кеткен жөн.

Нәтижесінде, сармат мәселесін көтерген деректемелерге жоғарыда аталған ғылыми әдістер, тәсілдер, принциптер мен ұстанымдар қолданылып, солардың негізінде тарихнамалық шолу жүргізуге мүмкіндік жасалды, жалпылау әдісі арқылы бір негізге келтіріліп, мәселенің жалпы сұлбасы жасалынды.

Нәтижелері

Оңтүстік Орал маңы ерте көшпелілер мәдениетінің қалыптасып дамуында негізгі орталығы болған мекен ретінде өткен ғасырлардан бері археология тарихнамасында белгілі еді. Мұнда ілкі замандардан бері көптеген тайпалар мен халықтардың миграциялық жолы өтті, алуан түрлі тоғысулар орын алды. Бүгінгі археологиялық зерттеулердің қорытындысында бағзы заманнан бастап тұрғындардың бұл мекенде көптеген ғасырлар бойы тұрақтағанын білеміз [5]. Ерте уақыттағы сармат мәдениетінің қалыптасуында б.д.д. VI-IV ғасырлар аралығында бұл мекенде күрделі мәдени ошақтардың тоғысуы, күрделі тарихи үдерістердің орын алғандығы байқалады. Осы уақыт сармат тайпалары археологиялық мәдениетінің қалыптасуындағы алғашқы кезеңі болғандықтан, оның құрылымындағы археологиялық ескерткіштерден құрылыстық ерекшеліктер немесе өзіне тән өзгешеліктер кешені кездеседі.

Мамандар тарапынан зерттелінген ерте сармат уақытына Танаберген II, Бесоба, Тақсай 1, Покровка 2, Филлиповка және т.б. қорымдары кіреді. Жүздеген обалар бойынша қарастыратын болсақ, бұлардағы негізгі жерлеу ғұрыптарында жанама қабірлер жатады. Саны жағынан олар басқа жерлеу құрылыстарына қарағанда біршама көптеп кездеседі. Әсіресе бұл жанама қабірлер б.д.д. VI ғасыр ортасынан бастап б.д.д. V ғасыр аралығында басым болғандығын зерттеушілер де айтып кеткен. Сыртқы пішініне қарағанда жанама қабірлер тар, тік бұрышты. Әсіресе Танаберген II, т.б. қорымдарда мұндай құрылыстық орындар нақты әрі айқын байқалады. Танаберген II қорымында № 14 обада салт атты қалпында жерленген адам қаңқасы анықталған. Мұндай жерлеу ғұрпы басқа археологиялық нысандарда өте сирек кездеседі [5; 96]. Осыған орай қабірдің мұндай өзіндік бірегейлігі мен ерекшелігін ескере келе ерте сармат кезеңіне тән негізгі белгілер қатарына жатқызған да дұрыс сияқты.

Ал келесі бір ерекше дүние конструкциялық қабір шұңқырындағы ерекшелікпен байланысты болып келеді. Көбіне қабір шұңқырының құрылысында ағаштан жасалынған конструкциялар әртүрлі қалыпта қолданылған. Мысалы, Бесоба қорымында дромостары бар бөрене-бағаналы құрылым № 9 обадан кездескен [6]. Ал Тақсай-1 қорымында № 6 обадан жерлеу орыны деңгейінде жанып кеткен қабір үсті ағаш конструкциясы жасалынған. Мұндай жерлеу ғұрыпындағы ағаш конструкциясын қолдану көбіне Арал маңы сақтарына тән болып келеді. Дәл осындай құрылыстар б.д.д. VIII-IV ғасырлар аралығында Сырдың төменгі ағысындағы Ұйғарақ, Түгіскен және т.б. қорымдарында кездеседі [7]. Мұның өзі Сырдың төменгі ағысындағы сақтардың бір бөлігі ерте сармат мәдениетінің қалыптасуына азды-кемді ықпалын тигізетіндігін аңғартса керек. Келешектегі ізденістерде Сыр өңірі сақтары мен Батыс Қазақстандағы савроматтар, ерте сарматтық кешендер арасындағы байланыстар тарихи-генетикалық ізденістер негізінде қаузалғаны дұрыс деген ойдамыз.

Негізінен алғанда, Батыс Қазақстандағы аймақтарда орналасқан жерлеу ғұрыптарында б.д.д. V ғасырдан бастап өзгерістер байқала бастайды. Бұл уақытта негізгі қабір үстіне жасалған жерлеу орыны жиі қолданылып, жанама қабірлердің де саны арта түскен. Сонымен қатар адам қаңқасын оңтүстікке қарай бағыттап жерлеу кең қанат жайған. Ал топырақ қабірі мен жанама-катакомбалы қабірлер б.д.д. V-IV ғасырлар аралығында жиірек ұшырасады [5; 98]. Сондай-ақ бұл кезең ерекше антроморфты тас мүсіндердің кездесуімен де ерекшеленеді. Кезінде зерттеушілер тарапынан далалық ізденістер жүргізілген Покровка 2 қорымындағы № 23 обадан екі антроморфты тас мүсіні анықталған болатын [5; 104]. Мүсіндік тастың жоғарғы жағында конус пішінді қалыпта қару-жарақ орны анықталған. Тас мүсіндер жайында С.Н. Ляшко мен М.И. Фридман зерттеулер жүргізіп, скифологияда қалыптасқан әдістемелерге сай оларды скифтік антроморфты мүсіндер негізінде екі топқа бөліп қарастырған. Бірінші топтағылар обаның жоғарғы жағында орналасып, жерленген адаммен туыстық байланысын көрсетеді. Екінші топта ғұрыптық нанымға байланысты қолданылады. Покровка 2 қабіріндегі тас мүсіні осы екінші топқа жатқызылады [8]. Десе де келешекте мұндай ғылыми жіктеуге жаңа материалдар негізінде өзгерістер енгізілуі ықтимал екендігін жоққа шығара алмаймыз.

Келесі ерте сармат мәдениетінің қалыптасып даму заңдылықтарына тән ерекшеліктер кешенін атақты Филлиповка қорымынан көре аламыз. Бұл қорымда оңтүстік бағытқа қарата жерлеу орындары анықталған, ал жанама шұңқырлардың саны арта түскен. Қабірге қойылған заттар кешенінен алғашқы өтпелі кезеңдегі қылыштардың пайда болуын байқалады. Сонымен қатар, ағаштан тұрғызылған құрылыстар кешенінен дромостар анықталған. Осындай бағыттағы негізгі археологиялық мәліметтердің көптеп анықталуы, аталып отырған қорымның негізінде алғашқы сармат мәдениетінің қалыптасу заңдылықтары орын алғандығын аңғартады [9]. Сонымен қатар бұл кешендер қорымда скиф-сарматтық дәстүрлердің сақталғанын көрсетеді. Филлиповка қорымы жоғарыда аталған зираттарға қарағанда мейлінше көбірек мағлұмат беретін бірегей кешен ретінде біздің тарапымыздан бағаланып отыр. Оның негізгі материалдары, құрылыстық-ғұрыптық кешендері ерте сармат мәдениетінің қалыптасуын кеңінен айғақтай алады.

Осылайша, жоғарыда аталып өтілген ескерткіштерден ерте сармат мәдениетінің көп құрауышты (компонентті) даму жолын байқаймыз. Яғни, ерте сарматтық мәдени кешендер Батыс қазақстандық, аралдық және өзге де іргелес аймақтардағы ерте темір дәуіріндегі қауымдармен этномәдени және тарихи-генетикалық байланыста болғандығы аңғарылады. Тіпті жергілікті тұрғындардың мәдени элементтерінен бөлек скифтер мен сақ тайпаларының Оңтүстік Орал аумағындағы ерте көшпелілерге әсері болып, ерте сармат мәдениетінің қалыптасып дамуында алдыңғы орынды алған деуге де болады. Негізгі байланыстар жерлеу ғұрпы мен заттай мәдениеті арқылы дараланып отыр. Көбіне

ерте сармат мәдениетінің алғашқы кезеңі алдыңғы уақыттардағы дайын күйінде қалыптасқан кешендермен тығыз байланысты болып келеді.

Талқылау

Айта кету керек, алғашқы рет ерте сармат мәдениетінің қалыптасып дамуын М.И. Ростовцев қарастырған болатын. Ол Оңтүстік Орал маңындағы археологиялық мәліметтерді негізге ала отырып, Орталық Азия аумағындағы ежелгі ирандықтардың әсерінен алғашқы ерте сармат мәдениетіне жатқызылатын мәдени ошақтар пайда болғандығын атап өткен еді. Мұндай қорытынды тек бірнеше обалардан анықталған мәліметтер аясында жасалғандықтан, келесі уақыттарда қайта қарастырылды [10]. Сөйтіп, сарматтар көне ирандықтарға тиесілі туралы дүдәмал концептуалдық пікір археология тарихнамасында қалыптасты.

Келесі кезекте Б.Н. Граковтың 1947 жылы жарық көрген мақаласын атап кетуге болады. Ол бұрынғы зерттеулер негізінде ерте сармат мәдениетінің қалыптасып дамуына байланысты хронологиялық шеңбер жасап, сол кездегі ғылыми ортаға тың пайымдарын ұсынды. Ғалым өзі құрастырған хронологиялық шеңберін төрт кезеңге бөліп қарастырды да, аталмыш кезеңдерде әртүрлі археологиялық мәдениеттердің болғандығын дәйектеп өтті. Олар: 1. савромат немесе блоуменфельд мәдениеті (б.д.д. VI-IV ғасырлар); 2. савромат-сармат немесе прохоров мәдениеті (б.д.д. IV-II ғасырлар); 3. сармат немесе сулов мәдениеті (б.д.д. II ғасыр аяғы — б.д. II ғасыр); 4. алан немесе шипов мәдениеті (б.д. II-IV ғасырлар) [11; 100-115]. Археолог Б.Н. Граковтың бұл пайымдары сарматтық мәдениет ошақтарын жүйелеп, олардың даму сатыларын біршама айқындауға мол септігін тигізді. Оның пікірлері сол кезеңдегі археологиялық ізденістер аясында шектелгенімен, біздің тарапымыздан өз заманының озық ғылыми пікірлері ретінде бағаланады. Ғалымның хронологиясы азды-кемді өзгерістермен әлі күнге дейін отандық археология тарихнамасында кеңінен қолданылап келеді [12; 208-216].

Бұл көзқарас әрі қарай К.Ф. Смирновтың еңбектерінде жалғасын тапты. Алғашында зерттеуші бұл кезеңде екі бірдей тайпаның бір мәдениетте болып, жергілікті қола кезеңіндегі тұрғындармен генетикалық байланыста екендігін тілге тиек етті. Бұл орайда ерте көшпелілердің мәдениетінің қалыптасып дамуында қола кезеңіндегі андронов мәдениеті негізгі орын алған деген қорытындыға келді [2; 286]. Оның пікірінше андроновтық құрауыш көптеген мәдениеттерден байқалып тұрады. Ғалымның көзқарасы бойынша б.д.д. V ғасырдан бастап жаңа ерте сармат мәдениетінің белгілері қалыптаса бастады да, б.д.д. IV ғасырда шарықтау шегіне жетті. Негізгі қалыптасу орталығы ретінде Елек өзені бойында орналасқан ерте көшпелілердің топтары шешуші орынды алған. Ол бұл жердегі жанама-катакомбалы жерлеу ғұрыптары мен оңтүстікке қарай бағыттап жерлеу рәсіміне ерекше назар аударып, бұл белгілерді жеке дара бөліп көрсеткен еді. Сонымен қатар, Елек тобындағы сарматтардың қалыптасуында жергілікті савроматтармен қатар, Оралдың арғы жағы мен Арал маңы көшпелілердің ықпалы болуы мүмкін деген қорытындыға келді [5; 173]. Өз кезегінде К.Ф. Смирнов археологиялық материалдар негізінде іргелес тарихи-мәдени аудандардағы мәдени ерекшеліктерді көре білді, олардың Елек өңіріндегі әсері мен ықпалын жүйелеуге талпынды. Зерттеуші өз ізденістерінде этномәдени үдерістер мен миграциялық үрдістерге кеңінен назар аударуға ұмтылған еді.

Одан кейін ерте уақыттағы сармат тайпалары мәдениетінің қалыптасып дамуы М.Г. Мошкова еңбектерінде көтерілді. Ол К.Ф. Смирновтың гипотезасын толыққанды қолдап, Арал маңы тұрғындары ерте сармат мәдениеті қалыптасуына қатысуы мүмкін деген қорытынды жасады [13; 37-46]. Шындығына келгенде зерттеуші тарапынан табылған археологиялық артефактілер, жерлеу орындары мен басқа да материалдар бұл тұжырымдаманың орынды екендігін нақты дәлелдей түскен болатын.

XX ғасыр 60-70 жылдары Б.Ф. Железчиков ерте сармат кезеңіне тән археологиялық мәліметтерді жинап, бірнеше жерлеу орындарына ғылыми талдау жасады. Зерттеуші өз ізденістерінде табиғи-климаттық жағдайларға баса назар аударды да, өзі ұсынған «экологиялық импульс» деген идеясы негізінде Оңтүстік Орал маңы тұрғындары экологиялық жағынан қолайлы аумақтарға көшуі мүмкін екенін атап өтті. Ең бірінші кезекте бұл Аралдың солтүстік-батыс аудандарына көшіп, жергілікті тұрғындармен мәдени араласуы нәтижесінде жаңа мәдениеттің қалыптасып дамығандығын көрсетті. Осының негізінде Б.Ф. Железчиков ерте уақыттарда Арал маңы тұрғындарының материалдық мәдениеті Оңтүстік Орал аумағымен тығыз байланыста болғандығын айтады [14; 59-60]. Ғалымның этномәдени байланыстарға назар аударуын құптай отырып, біз оны соны пікірлер білдіргендігін айта

кеткіміз келеді. Алайда кейінгі еңбектерінде зерттеуші өзінің көзқарасын өзгертіп, Оңтүстік Орал маңы аумағында жеке мәдениеттің қалыптасқандығы жайында мүлдем басқаша қорытынды жасады. Сонымен қатар, К.Ф. Смирнов ұсынған қола дәуір кезеңімен жалғасып кетуін қолдамады [15]. Біздің пікірімізше, жеке мәдениеттің қалыптасуын соңғы ізденістерінде Б.Ф. Железчиков нақты дәйектеп бере қоймады. Оның пайымындағы жаңа мәдениеттің қалыптасуы, оған әсер еткен факторлар, мәдениет ұйытқысы болған этномәдени бірлестіктер жайлы татымды ойлар фактологиялық материалдар негізінде өрбітіле қойған жоқ.

Ерте сармат кезеңі мәдениетінің қалыптасып дамуы А.Х. Пшеничнюк атты ғалымның да зерттеулерінде көтерілді. Ол ерте сармат мәдениетінің қалыптасуы б.д.д. IV ғасыр емес, керісінше б.д.д. V ғасыр, бәлкім б.д.д. VI ғасыр аяғынан басталуы мүмкін деген басқа авторлардан өзгеше әрі тың идеяны ұсынды. Сонымен қатар А.Х. Пшеничнюк Оңтүстік Орал маңында савроматтар мен ерте сармат мәдениетін толыққанды бір мәдениет ретінде қарастыру қажет деген ой айтты [16]. Осыған байланысты ғылыми әдебиеттерде савроматтар мен сарматтардың өзара ерте кездегі тарихи-генетикалық байланысы туралы тұжырымдама толығымен қалыптаса түсті.

Ерте сармат уақыты мен кезеңін қарастыру мәселесі А.Д. Таиров және А.Г. Гаврилюк жұмыстарында жалғасын тапты. Бұл зерттеушілердің пікірінше б.д.д. VI-II ғасырлар аралығында Оңтүстік Орал мен Батыс Қазақстан аумағында толыққанды бір археологиялық мәдениет болған. Олар өздерінің ұсынған гипотезасын археологиялық материалдар, соның ішінде қорғанды қорымдар құрылыстары мен бірқатар артефактілер негізінде дәйектеуге тырысты. Сонымен қатар олар ерте сармат кезеңіндегі мәдениеттің қалыптасуына Арал маңы сақтарынан бөлек, Солтүстік Қара теңіз және Солтүстік Кавказдан келген скифтердің де қатысу мүмкіндігін атап өтті [17; 150-159]. Былайша айтқанда, зерттеушілер ерте сармат тайпалары мәдениетінің қалыптасуына үлес қосқан этномәдени бірлестіктер ареалын кеңейтіп, этнос құраушы құрауыштардың үлес салмағын одан ары ұлғайтқан болатын.

Өз кезегінде археолог С.Ю. Гуцалов жоғарыда атап өткен зерттеушілердің ойын қолдап, ерте сармат мәдениетінің б.д.д. VI ғасыр ортасынан бастау алып, дайын күйінде келген деген тұжырым жасады. Ол бірінші кезекте, Оңтүстік Орал маңы тұрғындарына Қара теңіз аумағындағы скифтердің келуі шешуші орынды алды деп қорытындылады [5; 115-117]. Ғалымның айтуы бойынша скифтер Батыс Қазақстан аумағынан бастап Днепр өзенінің орта жағына дейінгі аралықта орналасып, ерте сармат мәдениетінің қалыптасуына өзіндік әсерін тигізген. Скифтердің келуін ғалым Батыс Қазақстан далалық аумақтарында темір өндіретін үлкен қорлармен байланыстырады. Әсіресе оның пікірінше түсті металлдардың көптеп болуы жергілікті жердегі өндірістің дамуына алып келген. Түсті металлдар мен сауда қатынасын өздерінің бақылауына скифтер Батыс Қазақстан аумағына келгеннен кейін алған [18; 84].

Айта кететін бір жайт, Л.Т. Яблонский мен А.Х. Пшеничнюк Филлиповка қорымындағы жүргізген археологиялық қазба жұмыстарының нәтижесінде бұл мәселе бойынша айтарлықтай жетістікке жетті. Бұл қорымдағы нәтижелер бойынша ескерткіш мерзімделуі савроматтық кезеңнен бастау алып ерте сармат мәдениетіне дейінгі аралықты қамтыған. Егер А.Х. Пшеничнюк ерте сармат кезеңінің қалыптасуын б.д.д. VI ғасыр деп мерзімдесе, өз кезегінде Л.Т. Яблонский импорттық заттарға талдау жасауы нәтижесінде б.д.д. V-IV ғасырлармен мерзімдеді. Зерттеуші бұл кезеңге жататын бірнеше ескерткіштерді Еділ-Дон өзендері мен Үстірт жақтардан да кездестіргендігін айтады. Осының нәтижесінде ғалым тарихи дамуды мәдени-хронологиялық көкжиектерге бөлуді ұсынды. Олар: 1. «А» фазасы: б.д.д. VI ғасыр екінші жартысы — б.д.д. V ғасыр ортасы; 2. «В» фазасы: б.д.д. V ғасыр ортасы — б.д.д. IV ғасыр үшінші ширегі; 3. «С» фазасы: б.д.д. IV ғасыр үшінші ширегі — б.д.д. III ғасыр. Сөйтіп, зерттеуші жоғарыда аталып өткен мерзімдеулер үшін жалпылама түрде алғанда мәдени-тарихи қауымдастық не болмаса мәдени-хронологиялық көкжиек деген атауларды ұсынды. Оның ойынша, ең бірінші мәдени-тарихи қауымдастық тұрғысынан, ерте темір дәуірі материалдық және рухани мәдениет бір хронологиялық шеңбер уақытында, географиялық аумаққа қатысты қолданылатын ұғым. Ал келесі мәдени-хронологиялық көкжиек ұғымы болса, бұл географиялық шекарасы жоқ аймақтарда таралған материалдық және рухани мәдениеттер негізінде жіктелген тарихи ұғым. Кез келген мерзімдемелерде анықталған ескерткіштердің бір-бірімен ұқсастығын, бір үлкен мәдени көкжиектің ішінде қарастыру бойынша ғана нақты қорытынды жасауға болады деген ойын да жасырмады. Өз ойларын Л.Т. Яблонский антропологиялық мәліметтер негізінде де нақтылауға тырысты. Мысалы, палеоантропологиялық мәліметтер аясында зерттеуші қола дәуірінен ерте темір дәуіріне өтуімен, ерте сармат мәдениетінің

құрылуын негізсіз деп санады. Оның пікірінше: б.д.д. IV-II ғасыр ерте сармат мәдениеті жаңғырған кезі, ал қалыптасуы күрделі миграциялық процестер шеңберінде қалыптасып, дамыды [19; 59-64]. Зерттеушінің өз пікірлерін археологиялық ғана емес, сонымен қатар антропологиялық мәліметтер негізінде дәйектеуін құптарлық іс деуге болады.

Ал кейіннен археолог Я.А. Лукпанова да жоғарыда аталған кейбір авторларды қолдап Арал маңы сақтары мен Оңтүстік Орал маңы тұрғындары арасында мәдени байланыс болғандығын атап өтті. Зерттеушінің сөзі бойынша Орал маңы тұрғындарының элиталық тобы Арал маңына қоныстанып, нәтижесінде Оңтүстік Орал маңына мәдени бөліктерін алып келген. Бұл ең алдымен жерлеу ғұрыпында көрініс тапқан. Осының негізінде б.д.д. VI ғасыр ортасы мен б.д.д. V ғасыр басы аралығына жататын кезеңдегі сақтардың мәдени компоненттері осындағы жерлеу ғұрыптары мен инвентарларында кездескен [20; 142-143]. Расында да мұндай фактілер екі аймақтағы тайпалардың өзара байланысын, туыстығын, тығыз-мәдени-тарихи қатынасын нақты аңғартады. Дегенмен әлі де болса ерте сарматтар мәдени ошақтарын айқындау ісі әлі де өз жалғасын табуы тиіс деген ойдамыз.

Қорытынды

Сайып келгенде, Оңтүстік Орал маңы б.д.д. VI-IV ғасырлар аралығында күрделі ерте сармат мәдениетінің қалыптасуында алғашқы кезеңді құрады деуге болады. Сармат мәдениетінің қайнар-бастаулары тарихнамалық шолуға қарағанда дәл осы мерзіммен үндеседі. Оған алыс-жақын әрі іргелес өңірлердің белгілі бір этникалық қауымдары белсене араласты. Келешектегі ізденістерде олардың пайыздық үлес салмағын айқындау қажеттілігі де туындап отыр.

Археологиялық зерттеулер сармат тайпаларының мәдениеті көп компонентті әрі алуан түрлілікпен астасып жатқандығы да ішінара аңғарылады. Ол белгілі бір кезеңдерде құрылымдық жағынан толығып отырған. Кейбір зерттеушілердің пайымдауынша мұнда Солтүстік Қара теңіз бен Солтүстік Кавказ аумағындағы скифтердің әсері материалдық мәдениетте кеңінен көрініс тапқан. Ал Арал маңы сақтарының жерлеу ғұрыптарына тән қасиеттер әсері белгілі элиталық топтардан байқалады. Ерте сармат мәдениетінің қалыптасып дамуындағы негізгі алғышарттар жоғарыда аталған мерзімде қалыптасып, дамыды. Одан жергілікті тұрғындардың мәдени ерекшеліктері де аңғарылады.

Дегенмен жазба деректемелерде, әсіресе сармат пен скифтік тайпалар антикалық шығармаларда қатар атала беретіндігін де естен шығармаған абзал. Мұның өзі жазбаша мәліметтердің де көтерілген мәселені айқындаудағы рөлі зор екендігін көрсетеді.

Археологиялық мәліметтердің негізінде, бұл мекенде толықанды ерте көшпелілер мәдениетінің қалыптасуындағы мерзімдік ерекшеліктерге келетін болсақ, мәдени-тарихи даму белгілі бір деңгейдегі кешенді көлемдегі мәдени көкжиек аясында жүргіндігін де айтуға болады. Жаңаша мәліметтердің алынуы мен алдағы уақыттағы кешенді зерттеулер бұл ерте көшпелілердің мәдениеті қалыптасып даму заңдылықтарын нақтылай түсетіні анық. Сонымен қатар мәселеге пәнаралық ізденістер аясында келу тарихнамада қалыптасқан түйіні түйіткілді жайттарды шешуге мұрындық болары сөзсіз деген ойдамыз.

Алғыс білдіру

Жұмыс ҚР ҒжБМ Ғылым комитетінің БМҚ № BR18574175 жобасының қаржылай қолдауы бойынша жүзеге асырылған.

Әдебиеттер тізімі

- 1 Кастанье И.А. Древности Киргизской степи и Оренбургского края. — 2-е изд. / И.А. Кастанье. — Алматы: Дайк-Пресс, 2007. — 516 с.
- 2 Смирнов К.Ф. Савроматы. Ранняя история и культура сарматов / К.Ф. Смирнов. — М.: Наука, 1964. — 381 с.
- 3 Рыков П.С. Археологические раскопки и разведки в Нижнем Поволжье и Уральском крае летом 1925 г. (Предварительный отчет) / П.С. Рыков // Изв. Краевед. ин-та изучения Южно-Волжск. обл. при СГУ. — 1926. — Т. I. — С. 89-134.
- 4 Смирнов К.Ф. Сарматы на Илеке / К.Ф. Смирнов. — М.: Наука, 1975. — 176 с.
- 5 Гуцалов С.Ю. Древние кочевники Южного Пруралья VII-I вв. до н.э. / С.Ю. Гуцалов. — Уральск, 2004. — 136 с.
- 6 Кадырбаев М.К. Курганные некрополи верховьев р. Илек / М.К. Кадырбаев // Древности Евразии в скифо-сарматское время. — М.: Наука, 1984. — С. 84-93.
- 7 Лукпанова Я.А. Комплекс ритуальных предметов из элитного женского погребения в Западном Казахстане / Я.А. Лукпанова // Самар. археол. вестн. — 2018. — Т. 7, № 4 (25). — С. 228-232.

- 8 Яблонский Л.Т. Раскопки курганных могильников Покровка 1 и Покровка 2 в 1993 году / Л.Т. Яблонский, Т.Н. Трунаева, Дж. Веддер, Дж. Дэвис-Кимболл, В.Л. Егоров // Курганы левобережного Илека. — Вып. 2. — 1994. — С. 4–56.
- 9 Яблонский Л.Т. Золото сарматских вождей. Элитный некрополь Филлиповка I (по материалам раскопок 2004–2009 гг.). Каталог коллекций / Л.Т. Яблонский. — М.: ИА РАН, 2013. — 232 с.
- 10 Ростовцев М.И. Курганные находки Оренбургской области эпохи раннего и позднего эллинизма / М.И. Ростовцев. — Петроград: Девятая Государственная типография, 1918. — 103 с.
- 11 Граков Б.Н. Пережитки матриархата у сарматов / Б.Н. Граков // Вестн. древней истории. — М.: АН СССР, 1947. — № 3. — С. 100–121.
- 12 Байпаков К.М. Археология Казахстана: учеб. пос. / К.М. Байпаков, Ж.К. Таймагамбетов. — Алматы: Казак университеті, 2006. — 355 с.
- 13 Мошкова М.Г. Происхождение раннесарматской (прохоровской) культуры / М.Г. Мошкова. — М.: Наука, 1974. — 52 с.
- 14 Железчиков Б.Ф. Савроматы и ранние сарматы (некоторые итоги исследования) / Б.Ф. Железчиков // Древняя и средневековая история Нижнего Поволжья: сб. науч. тр. — Саратов: Изд-во Саратов. ун-та, 1986. — С. 54–66.
- 15 Железчиков Б.Ф. Археологические памятники Уральской области / Б.Ф. Железчиков. — Волгоград: Изд-во Волгоград. гос. ун-та, 1998. — 136 с.
- 16 Пшеничнюк А.Х. Культура ранних кочевников Южного Урала / А.Х. Пшеничнюк. — М.: Наука, 1983 — 200 с.
- 17 Таиров А.Д. К вопросу о формировании раннесарматской (прохоровской) культуры / А.Д. Таиров, А.Г. Гаврилук // Проблемы археологии Урало-Казахстанских степей. — Челябинск, 1988. — С. 141–159.
- 18 Гуцалов С.Ю. Могильники Аксеновский I, II в междуречье Волги и Дона и некрополи номадов в районе г. Орска: неожиданные параллели / С.Ю. Гуцалов // Нижневолж. археол. вестн. — 2010. — Вып. 11. — С. 79–91.
- 19 Яблонский Л.Т. Новые раскопки в Казахстане и проблема формирования раннесарматской культуры / Л.Т. Яблонский // Археология Казахстана в эпоху независимости: итог, перспективы. — Алматы, 2011. — Т. 2. — С. 59–64.
- 20 Лукпанова Я.А. Сакский компонент в культуре ранних кочевников Урало-Илекского бассейна VI–IV вв. до н.э. / Я.А. Лукпанова // Ранние кочевники Южного Урала и Нижнего Поволжья. — М., 2020. — С. 129–148.

Н.Ж. Турмахан, Д.С. Байгунаков

Некоторые проблемы происхождения раннесарматской культуры в Западном Казахстане

Статья посвящена становлению и развитию раннесарматской культуры на территории Западного Казахстана. В настоящее время источниковая база значительно выросла, что позволяет рассмотреть данный период на новом уровне. Основное внимание авторами уделено изучению проблем, связанных с анализом вопросов преемственности в процессе формирования культуры и перехода от периода к периоду. По новым данным, период становления раннесарматской культуры берет свое начало с VI–IV веков до н.э. В последние годы объем работ по проблеме сарматской культуры увеличился и приобрел систематический характер. В рамках данной статьи предложено рассмотреть основные точки зрения исследователей на становление и развитие раннесарматской культуры.

Ключевые слова: сарматы, Западный Казахстан, раннесарматская культура, формирование, погребальный комплекс, история изучения, периодизация, культура ранних кочевников, ранний железный век, археология.

N.Zh. Turmakhan, D.S. Baigunakov

Some problems of the origin of the Early Sarmatian culture in Western Kazakhstan

The article is devoted to the formation and development of early Sarmatian culture on the territory of Western Kazakhstan. Currently, the source base of the Early Sarmatian culture has grown significantly, which allows us to consider it at a new level. The article focuses on the consideration of problems associated with the analysis of issues of continuity in the process of culture formation and transition from period to period. According to new data, the period of formation of the early Sarmatian culture dates back to the VI–IV centuries. BC. In recent years, the volume of work on the problem of Sarmatian culture has increased and become systematic. Within the framework of this article, it is proposed to consider the main points of view of researchers on the formation and development of early Sarmatian culture.

Keywords: Sarmatians, Western Kazakhstan, early Sarmatian culture, formation, funerary complex, history of study, periodization, culture of early nomads, early Iron Age, archeology.

References

- 1 Kastane, I.A. (2007). *Drevnosti Kirgizskoi stepi i Orenburgskogo kraia [Antiquities of the Kyrgyz steppe and Orenburg region]*. Almaty: Daik-Press [in Russian].
- 2 Smirnov, K.F. (1964). *Savromaty. Ranniaia istoriia i kultura sarmatov [Sauromats. Early history and culture of the Sarmatians]*. Moscow: Nauka [in Russian].
- 3 Rykov, P.S. (1926). Arkheologicheskie raskopki i razvedki v Nizhnem Povolzhe i Uralskom krae letom 1925 g. (Predvaritelnyi otchet) [Archaeological excavations and exploration in the Lower Volga region and the Ural region in the summer of 1925 (Preliminary report)]. *Izvestiia Kraevedcheskogo instituta izucheniiia Yuzhno-Volzhskoi oblasti pri Saratovskom gosudarstvennom universitete — News of the Local History Institute for the Study of the South Volga Region at Saratov State University, I*, 89–134 [in Russian].
- 4 Smirnov, K.F. (1975). *Sarmaty na Ilike [Sarmatians on Ilek]*. Moscow: Nauka [in Russian].
- 5 Gutsalov, S.Yu. (2004). Drevnie kochevniki Yuzhnogo Pruralia VII–I vv. do n.e. [Ancient nomads of the Southern Prural region of the 7th–1st centuries BC]. *Uralsk* [in Russian].
- 6 Kadyrbaev, M.K. (1984). Kurgannye nekropoli verkhovev r. Ilek [Kurgan necropolises of the upper reaches of the river. Ilek]. *Drevnosti Evrazii v skifo-sarmatskoe vremia — Antiquities of Eurasia in Scythian-Sarmatian times*, 84–93 [in Russian].
- 7 Lukpanova, Ya.A. (2018). Kompleks ritualnykh predmetov iz elitnogo zhenskogo pogrebeniia v Zapadnom Kazakhstane [A complex of ritual objects from an elite female burial in Western Kazakhstan]. *Samarskii arkheologicheskii vestnik — Samara Archaeological Bulletin*, 7, 4(25), 228–232 [in Russian].
- 8 Yablonskii, L.T., Trunaeva T.N., Vedder Dzh., Devis-Kimball Dzh., & Egorov V.L. (1994). Raskopki kurgannykh mogilnikov Pokrovka 1 i Pokrovka 2 v 1993 godu [Excavations of the burial mounds Pokrovka 1 and Pokrovka 2 in 1993]. *Kurgany levoberezhnogo Iлека — Mounds of the left bank Ilek*, 2, 4–56 [in Russian].
- 9 Yablonskii, L.T. (2013). *Zoloto sarmatskikh vozhdai. Elitnyi nekropol Fillipovka I (po materialam raskopok 2004–2009 gg.) [Gold of the Sarmatian leaders. Elite necropolis Fillipovka I (based on materials from excavations in 2004–2009). Collections catalog]*. Moscow: Institut arkhelologii Rossiskoi akademii nauk [in Russian].
- 10 Rostovtsev, M.I. (1918). *Kurgannye nakhodki Orenburgskoi oblasti epokhi rannego i pozdnego ellinizma [Kurgan finds of the Orenburg region of the early and late Hellenistic era]*. Petrograd: Deviatiaia Gosudarstvennaia tipografiia [in Russian].
- 11 Grakov, B.N. (1947). Perezhitki matriarkhata u sarmatov [Remnants of matriarchy among the Sarmatians]. *Vestnik drevnei istorii — Bulletin of Ancient History*, 3, 100–121. Moscow: Akademiia nauk SSSR [in Russian].
- 12 Baipakov, K.M. (2006). *Arkheologiiia Kazakhstana [Archeology of Kazakhstan]*. Almaty: Qazaq universiteti [in Russian].
- 13 Moshkova, M.G. (1974). *Proiskhozhdienie rannesarmatskoi (prokhorovski) kultury [Origin of the Early Sarmatian (Prokhorovka) culture]*. Moscow: Nauka [in Russian].
- 14 Zhelezchikov, B.F. (1986). Savromaty i rannie sarmaty (nekotorye itogi issledovaniia) [Sauromatians and early Sarmatians (some research results)]. *Drevniia i srednevekovaia istoriia Nizhnego Povolzhia: sbornik nauchnykh trudov — Ancient and medieval history of the Lower Volga region: collection of scientific papers*, 54–66 [in Russian].
- 15 Zhelezchikov, B.F. (1998). *Arkheologicheskie pamiatniki Uralskoi oblasti [Archaeological sites of the Ural region]*. Volgograd: Izdatelstvo Volgogradskogo gosudarstvennogo universiteta [in Russian].
- 16 Pshenichniuk, A.Kh. (1983). *Kultura rannikh kochevnikov Yuzhnogo Urala [Culture of the early nomads of the Southern Urals]*. Moscow: Nauka [in Russian].
- 17 Tairov, A.D., & Gavriiuk A.G. (1988). K voprosu o formirovanii rannesarmatskoi (prokhorovskoi) kultury [On the issue of the formation of the Early Sarmatian (Prokhorovka) culture]. *Problemy arkheologii Uralo-Kazakhstanskikh stepei — Problems of archeology of the Ural-Kazakh steppes*, 141–159 [in Russian].
- 18 Gutsalov, S.Yu. (2010). Mogilniki Aksenovskii I, II v mezhdureche Volgi i Dona i nekropoli nomadov v raione g. Orska: neozhidannye paralleli [Burial grounds Aksenovskiy I, II in the interfluvium of the Volga and Don and necropolises of nomads in the Orsk region: unexpected parallels]. *Nizhnevolzhskii arkheologicheskii vestnik — Nizhnevolzhsky Archaeological Bulletin*, 11, 79–91 [in Russian].
- 19 Yablonskii, L.T. (2011). Novye raskopki v Kazakhstane i problema formirovaniia rannesarmatskoi kultury [New excavations in Kazakhstan and the problem of the formation of the early Sarmatian culture]. *Arkheologiiia Kazakhstana v epokhu nezavisimosti: itogi, perspektivy — Archeology of Kazakhstan in the era of independence: results, prospects*. Almaty, 2, 59–64 [in Russian].
- 20 Lukpanova, Ya.A. (2020). Saksii komponent v kulture rannikh kochevnikov Uralo-Ilekskogo basseina VI–IV vv. do n.e. [The Saka component in the culture of the early nomads of the Ural-Ilek basin in the 6th–4th centuries. BC]. *Rannie kochevniki Yuzhnogo Urala i Nizhnego Povolzhia — Early nomads of the Southern Urals and Lower Volga region*, 129–148 [in Russian].

Авторлар туралы мәлімет

Тұрмахан Нұрдәулет — PhD студент, әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті, Алматы, Қазақстан; <https://orcid.org/0009-0009-1779-340X>

Байғунаков Досбол — т.ғ.д., профессор, әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті, Алматы, Қазақстан; <https://orcid.org/0000-0002-1022-0483>

Information about the authors

Turmakhan Nurdaulet — PhD student, al-Farabi Kazakh National University, Almaty, Kazakhstan;

Baigunakov Dosbol — Doctor of historical sciences, Professor, al-Farabi Kazakh National University, Almaty, Kazakhstan.